वाद-संवाद - ४२चा लढा

४२च्या लढ्याच्या संदर्भात जानेवारी ९९ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या पत्रावर श्री. वसंत पळशीकर यांचे टिपण मे ९९ च्या अंकात आहे.

मुख्य प्रश्न युद्धस्थिती, त्याचे वाचन आणि ४२चा लढा यांच्या परस्पर संबंधाचा आहे. इथे श्री. पळशीकरांनी दोन प्रश्न उभे केले आहेत.

१) युद्धाचे पारडे फिरले हे आज सर्व माहिती उपलब्ध झाल्यावर मांडणे निराळे. जून ४२ मध्ये तसे म्हणता आले असते का?

२) युद्ध खेळणाऱ्या नेत्यांची, सेनाधिकाऱ्यांची व भारतातल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची बोधना (Perception) काय होती?

इथे मी आणखी एका प्रश्नाची भर टाकू इच्छितो. प्रश्न असा :

३) गुप्त माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न कदाचित गांधीजींना मान्य झाला नसता. तेव्हा जी माहिती उघड होती, वर्तमानपत्रांत वा नकाशात उपलब्ध होती तिचा योग्य अन्वयार्थ लावण्याची तयारी, तसा अभ्यास नेतृत्वाने केला होता का? हे स्वतःला शक्य नसले तर तशी माणसे हुडकून त्यांचे म्हणणे समजून घेणे, ते राजकारणाच्या गणितात समाविष्ट करणे असा काही प्रयत्न झाला का?

मला जाणवतात ती उत्तरे अशी :

१) युद्धाचे पारडे फिरले हे जून ४२, निदान जुलै ४२ पर्यंत उपलब्ध उघड माहितीवरून (तत्कालीन) स्पष्ट आहे. जून ४१ ला रशिया युद्धात ओढला जाणे, मॉस्कोच्या वेशीवरून जर्मनीला माघार घ्यावी लागणे, डिसेंबर ४१ ला अमेरिका दोस्तराष्ट्रांच्या बाजूने युद्धात ओढली जाणे, पर्ल हार्बरवर केल्या गेलेल्या अनपेक्षित हल्ल्यात जबर हानी जरी स्वीकारावी लागली तरी 'मिडवे'च्या नाविक युद्धात जपानी नौदलाचे कंबरडे (विमानवाहू नौका) मोडले जाणे, सुवेझ कालव्यापलीकडे जर्मनीला रोखणे या सर्व घटना उघड होत्या. त्या ८ ऑगस्ट ४२ पूर्वीच्या आहेत.

पण ४२चा लढा हा मुख्यतः जपानच्या संदर्भात पाहायला हवा. डिसेंबर ४१ ला पर्ल हार्बरचा अमेरिकन लष्करी नाविक तळच उद्ध्वस्त केला असे नव्हे, तर ब्रिटिशांच्या पूर्वेकडील साम्राज्याचे लचके तोडीत जपानने सहा महिन्यांत ब्रह्मदेशपर्यंत धडक मारली. ब्रह्मदेशचा पश्चिम किनारा बंगालच्या उपसागराला लागून आहे. तिथली अंदमान बेटे जपानी ताब्यात गेली. असे असताना ही मोहीम पुढे चालवत जपानने बंगाल, ओरिसा, आंध्र, मद्रास, सिलोन (श्रीलंका) या भागात मुसंडी का मारली नाही? दुसरा मार्ग आराकानमधून आसाममध्ये घुसण्याचा होता. तेही जपानने केले नाही. याची कारणे उघड आहेत. ब्रह्मदेशमधून आराकानमार्गे मोठी मोहीम शक्य नव्हती. कारण तीन पायवाटा सोडल्या तर रस्ते-रूळमार्ग नव्हते. उलट भारतात दिमापूरपर्यंत रूळमार्ग होता, रस्ताही होता. तेव्हा रसद, दारूगोळा, अवघड शस्त्रे सीमेपर्यंत नेणे ब्रिटिशांना सहज शक्य होते. यातून फक्त पायदळाची मोहीम जपानी सैन्याला शक्य झाली असती. जर नाविक सामर्थ्याच्या जोरावर भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर (श्रीलंका धरून) उतरता आले असते तरच आराकानमधून पायदळ घुसवणे युद्धदृष्ट्या फायद्याचे होते. 'मिडवे'च्या लढाईत नौदलाचे कंबरडे मोडल्याने जपानची मुख्य भूमी उघडी पडते. तोपर्यंत जिंकलेला मुलूख हातातून जाण्याची वेळ आली होती. म्हणून नौदल वापरणे शक्य नव्हते.

वरील युद्धस्थिती असताना जपानचा पराभव होण्यास पुढची तीन वर्षे का लागली? असा प्रश्न मग विचारता येईल. डिसेंबर ४१ ला अमेरिका महायुद्धात ओढली गेल्यावर जर्मनी-जपान या जोडगोळीत (इटलीला फार महत्त्व कुणीच देत नव्हते) जर्मनीचा पराभव प्रथम, मग जपान असे युद्धधोरण चर्चिल-रुझवेल्ट यांनी ठरवले होते. त्यामुळे जपान आणखी पुढे येणार नाही इतकी शक्ती

पूर्वेकडे ठेवत सर्व प्रयत्न जर्मनीविरुद्ध एकवटण्यात आले. हे धोरण अर्थातच वर्तमानपत्रांतून घोषित करण्यात आले नव्हते. पण वरिष्ठ सेना व नागरी अधिकारी यांना माहीत होते.

२) युद्ध खेळणारे नेते, सेनाधिकारी व भारतातले वरिष्ठ अधिकारी यांची बोधना काय असेल हे वरच्या मुद्द्यावरून उघड आहे. जर जपानने प्रयत्न केलाच तर काही अंशी लढत माघार, तोपर्यंत कुमक येणे अशी ही रणनीती आहे. माघारीच्या वेळी दग्धभू धोरण सर्वच राष्ट्रे अंगिकारतात. तेव्हा तशा योजनेचे प्रारूप प्रसृत झाले असणार. पण तसा निर्णय झाला नव्हता; 'मिडवे' नंतर ती शक्यताही नव्हती.

३) आमच्या नेतृत्वात युद्धरणनीतीशास्त्र समजून घेणारा, निदान स्वतःच्या प्रभावळीत तशी मंडळी जोपासणारा कुणीही नेता नव्हता. तेव्हा, जिथे तसा प्रयत्नच नव्हता तिथे बोधना चुकीच्या गृहितांवर करून घेतली जावी हे अपरिहार्य होते. ४२चा लढा तर सोडाच पण काश्मीर (१९४८), चीन (१९६२), पाकिस्तान (१९६०), बांगला देश (१९७१), कारगिल (१९९९) या सर्व युद्धप्रसंगी राजकीय-प्रशासनिक नेतृत्वाची ही कच्ची बाजू पुरेशी उघड झाली आहे. यात दोष फक्त राजकारण्यांचा आहे असे नव्हे. भूगोल व्यूहरचना, त्यावर संबंधित राजकारण, सैन्यतयारी हे आपल्या मानसिकतेतच नाही. आडात नसताना पोहोऱ्यात कुठून येणार?

गांधीजींना युद्धाच्या सर्व आघाड्यांवरील नेमकी स्थिती माहीत नव्हती; जागेवरच्या हालचाली, त्यामागील योजना-भूमिका हा निर्णायक पुरावा त्यांच्यासमोर होता असे श्री. पळशीकर म्हणतात. ४२चा लढा छेडायचा का नाही हा नाजूक पण कळीचा प्रश्न होता. 'युद्धाच्या सर्व आघाड्यांवरील नेमकी स्थिती' चर्चिल, रुझवेल्ट, हिटलर, स्टॅलिन, टोजो यांनाही कळणे शक्य नव्हते. उपलब्ध माहिती ही मर्यादा असतेच. अशी उपलब्ध माहिती व तिचे विश्लेषण यासाठी तयारी करण्यासाठी वेळ मिळाला असूनही ती न केल्याने तसा कलच नसल्याने चुकीचे निष्कर्ष निघणे अपरिहार्य होते.

तत्कालीन व्हाइसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो यांच्याबरोबर गांधीजींचे संबंध - 'गांधीजींच्या बाजूने तरी' - विशेष आत्मीय व विश्वासाचे होते असे गांधीजींनी व्हाइसरॉयला लिहिलेल्या पत्रांवरून जाणवते असे श्री. पळशीकर लिहितात. एकतर लिहिलेली पत्रे हे अशा खास संबंधांचे माप असू शकेल का, असा प्रश्न उद्भवतो. दुसरे म्हणजे, आधी 'गांधीजींच्या बाजूने तरी' असे म्हटल्यावर (एकतर्फी) लगेचच पुढच्या वाक्यात हे संबंध 'उभयतातील सामंजस्य व परस्परविश्वास' या पातळीवरचे ठरण्याची बोधना कशी होते हे कळणे अवघड आहे. तिसरे म्हणजे, लॉर्ड लिनलिथगो हे ब्रिटनचे भारतातले सर्वोच्च अधिकारी. ब्रिटिश मंत्रिमंडळ जे धोरण ठरवेल त्याची अंमलबजावणी करणे हे त्यांचे काम. त्यांचे राष्ट्र एका जीवघेण्या युद्धात गुंतलेले. अशा परिस्थितीत या स्थानावरच्या व्यक्तीस धोरणाबाहेर हालचालीस फार कमी वाव असतो. सर्व ब्रिटिश अधिकारी एका साच्याप्रमाणे वागणार नाहीत, त्यांचे व्यक्तिगत कल असणार यात वाद नाही. पण अशा फार मर्यादित वाव असणाऱ्या अवकाशात (स्पेस) काही 'परस्परविश्वास संबंध' असलेच तर बाजूला सारले जातात. तसे न केल्यास ती व्यक्ती बाजूला सारली जाते हा राजकीय व्यवहार गांधीजींना माहीत नव्हता असे म्हणणे त्यांच्यावर अन्यायाचे होईल. ४२चा लढा पुकारण्याच्या आधी व्हाइसरॉयनी मीराबेन यांना भेट न देता दुय्यम अधिकाऱ्याला भेटण्यास सांगितले या वस्तुस्थितीवरून हा तथाकथित 'परस्परविश्वास' लिखाणातला औपचारिकपणा वा मुत्सद्दीपणा आहे हे जाणवते. जर असा परस्परविश्वास असता तर जूनमध्ये वर्किंग कमिटीत लढ्याचा निर्णय ठरण्याआधी, निदान निर्णय ठरल्यावर ऑगस्टमध्ये 'भारत छोडो' ची घोषणा देण्याआधी व्हाईसरॉयच्या भेटीचा प्रयत्न गांधीजींनी केला का, नसल्यास का नाही, केला असल्यास भेट का झाली नाही अशी प्रश्नमालिका उभी राहते.

लढा जाहीर करायचा, 'करा वा मरा', 'छोडो भारत' अशा घोषणा दिल्यावर मग व्हॉइसरॉयची भेट मागून त्याआधारे मग कार्यक्रम ठरवू असे म्हणायचे, आणि यात काहीतरी उच्चतर कोटीतली नैतिकता होती, ती ब्रिटिशांना समजलीच नाही असे म्हणायचे, हे

तर्कशास्त्र समजणे जरा अवघड आहे.

गांधीजी अराजकतावादी नव्हते, असणे शक्य नव्हते. त्यामुळे राज्य निर्नायकी सोडून ब्रिटिशांनी पलायन करणे त्यांना मान्य नव्हते, प्रजा उघड्यावर पडू देण्याची कल्पना सहन करण्यासारखी नव्हती यात वाद नाही. अशी परिस्थिती उभी राहिली आहे हे निदानच मुळात चूक होते असा मुद्दा आहे. शिवाय ही चूक तत्कालीन उपलब्ध माहितीचे नीट विश्लेषण न करणे, तशी यंत्रणाच उभी केलेली नसणे यातून घडलेली आहे. गांधीजींना व्यक्तिशः जबाबदार धरण्याचा मुद्दा नाही. नेतृत्वफळीत कुणीच ही अभ्यासाची मानसिकता जोपासली नव्हती. आजही ती फार तुरळकच आहे. याची फार मोठी किंमत स्वतंत्र भारताने मोजली आहे.

कसा का असेना निर्णय झाला. आता लढ्याचे स्वरूप वरिष्ठ नेतृत्व फळी, दुय्यम फळी असे स्तर ओलांडत अनुयायी, कार्यकर्ते, जनता इथपर्यंत पोहोचवणे हे पुढचे पाऊल. गांधीजी अतिशय सोप्या भाषेत बोलत व लिहीत. पंडित नेहरूंच्या भाषेचा काव्यमय डौल गांधीजींच्या भाषेत नव्हता. असे सोपे लिहिणे फार अवघड असते. अनेक मान्यवर लेखकांनी गांधीजींसारखे सोपे लिहिणे जमायला हवे असे म्हटले आहे. गांधीजी आठ ऑगस्टआधी तुरुंगात नव्हते. एक साप्ताहिक त्यांच्या हातात होते. देशाच्या बहुतेक सर्व भागांत सहकारी पसरलेले होते. या सर्व गोष्टींचा वापर करून आपल्या संकल्पित लढ्याचे स्वरूप कानाकोपऱ्यात पोहोचवण्याचा प्रयत्न जून (वर्किंग कमिटी निर्णय) ते आठ ऑगस्ट या काळात कितीसा झाला? इतके सोपे बोलू-लिहू शकणारा, जनतेवर असामान्य पकड असलेला, विशाल पक्षसंघटना हाताशी असलेला, व्हाइसरॉयशी 'विश्वासपूर्ण' संबंध असलेला, हातातली पाने समोर ठेवून राजकारण करणारा, अशा व्यक्तीचे विचार त्याच्याच निकटच्या सहकाऱ्यांना, अनुयायांना तेव्हा समजले नाहीत; ब्रिटिशांची गोष्ट तर फार दूरची. असे काही विचार-कृतीकार्यक्रम होते हे आजही बरेचसे तर्काधारे मांडावे लागते आहे, अर्थ बसवावा लागतो आहे. त्यामुळे मुळात असे काही खरेच होते का, असा प्रश्न पडतो. हिंसक मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या अनुयायांना सौम्य समज, तर असे प्रयत्न तशाच हिंसक मार्गाने चिरडणाऱ्यांचे त्वेषाने खंडन हे नेत्याच्या भूमिकेतून योग्यच आहे. यात अनुयायांबद्दल ममत्व आहे, ते असायलाच हवे. पण मग ते 'उच्च नैतिक पातळीवरून अत्यंत सर्जनशील विधायक राजकारणात' बसते का?

४२च्या लढ्याच्या संबंधात आणखी काही मुद्दे जाणवतात :

१) सुभाषबाबू दुसऱ्यांदा काँग्रेस अध्यक्ष निवडून आले ते गांधीजींचा विरोध असताना. अती ताणण्यात पक्ष उभा फुटण्याचा धोका होता. हा सुभाषबाबूंच्या मागे जाणारा गट काँग्रेस अंतर्गत डाव्यांचा होता. त्यातल्या बऱ्याच जणांनी सशस्त्र लढ्याची शक्य होती तेवढी तयारी केली होती. जर ब्रिटिशविरोधी लढा काँग्रेसने पुकारला नसता तर ही मंडळी आणखी किती दिवस स्वस्थ बसणार होती? आज ना उद्या त्यांनी सुरुवात केलीच असती. सशस्त्र लढ्याची तयारी केल्यावर फार काळ वाट पाहता येत नाही; तयारी उघडी पडण्याचा संभव असतो. जर गांधीजींनी लढा पुकारला तर अशा छुप्या सशस्त्र लढ्याला जनतेतून जास्त प्रमाणात साथ मिळेल म्हणून वाट पाहिली गेली असेल. पण ही मर्यादा संपत आलेली नेतृत्वाला जाणवली असणार. त्यामुळे पाऊल उचलणे आवश्यक वाटले असावे. नाहीतर पक्ष दुर्बल झाला असता. अशा परिस्थितीतला कार्यक्रम ब्रिटिशविरोधी घोषणांवरच उभा राहू शकत होता. हे झाले नसते तर नेतृत्व बाजूला सारले जाण्याचाही धोका होता. गांधीजींच्या मानसिकतेत नेतृत्व हातातून जाणे याला फार महत्त्व नव्हते हे लक्षात घेऊनही, इतर नेतृत्व असे बाजूला सारले जाणे जाणीवपूर्वक स्वीकारणे अवघड होते. गांधीजींनाही युद्धोत्तर हालचालींसाठी एक देशव्यापी पक्ष प्रभावशील असणे आवश्यक वाटले असावे; असे वाटणे योग्यही होते.

२) ब्रिटिशांना युद्धप्रयत्नात सहकार्य, निदान अडथळा तरी नाही ही मुळातली भूमिका काँग्रेसचे बळ खच्ची करणारी यापुढे ठरेल, असाही विचार चर्चेत असावा. लीग संपूर्ण सहकार्याच्या भूमिकेवर प्रथमपासूनच होती. हिंदूमहासभा हिरिरीने सैन्यभरतीचा प्रचार

करत होती. जून ४१ पासून कम्युनिस्टांना 'लोक-युद्धा'चा साक्षात्कार झाला होता. या सर्व गदारोळात काँग्रेसने सहकार्य, निदान विरोध नाही, अशी भूमिका सुरू ठेवली असती तर जनता हिंदूमहासभा, कम्युनिस्ट यांच्याकडे झुकण्याचा धोका काही प्रमाणात होता. एकतर्फी युद्ध लादले म्हणून प्रांतातल्या मंत्रिमंडळांचे राजीनामे, अमेरिका-चीनच्या दडपणाने ब्रिटनने काही दिखाऊ कृती केली त्यातला पोकळपणा दाखवत त्या योजनांना नकार या मालिकेत स्वस्थ बसून राहाणे यावर पक्ष जनतेच्या नजरेतून उतरला असता. त्यातच पक्षातल्या डाव्यांनी नेतृत्वाला डावलून उडी घेतली असती तर वाट आणखी बिकट झाली असती. युद्धानंतर वसाहत स्तरापर्यंतच्या, कदाचित संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या वाटाघाटी होणार हे उघड होते. त्यावेळी पक्ष पुरेशा जनादेशासह भारतव्यापी असणे आवश्यक वाटणे स्वाभाविक आहे.

३) १९२०-२२ या लढ्याला पहिल्या महायुद्धाची पार्श्वभूमी आहे. युद्धात जादा भरती केलेले सैन्य कमी करणे (डिमोबिलायझेशन), नागरी नोकऱ्यांमध्ये युद्धकाळात फुगवटा झालेला असतो तो कमी करणे अशा कारणांनी बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले होते. त्याचा असंतोष होता. १९२९ च्या वॉल स्ट्रीट कोसळण्याच्या प्रकारातून जागतिक मंदीची लाट आली. त्याचे काही परिणाम भारतावरही झाले. जी काय थोडीबहुत कारखानदारी होती त्यातून बरखास्ती तर जागतिक मंदीमुळे व्यापारात शिथिलता यामुळे असंतोष होता. साहजिक १९२० व १९३० वगैरे लढ्यांमध्ये या असंतोषाची भर पडून लढे जास्त तीव्र होऊ शकले. दुसऱ्या महायुद्धाचा अंदाज १९३७लाच आला व मंदी हटत १९३८ पासून कारखाने भरभराटीस येऊ लागले. १९३९ पासून सैन्यभरतीलाही जोम आला. यामुळे १९२०, ३० वगैरे काळातला बेरोजगारीतून उद्भवलेला असंतोष १९४२ साली नव्हता. उलट नोकऱ्या, त्यातून येणारा पैसा, युद्धकालीन कंत्राटकामे यामुळे तुलनेने भरभराट होती. या वातावरणात लढ्याला फार जोर येणार नाही, सबब टाळलेला बरा असाही एक धागा १९३९ ते जून ४२ पर्यंत विचारात असावा.

जागतिक महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर खंडप्राय भूभागाचे भविष्य ठरवण्यातल्या घटनांमधली महत्त्वाची घटना म्हणून ४२ चा लढा हा अनेकपदरी विषय आहे. या चर्चेनिमित्त विचाराला चालना देता आली. माझ्यातर्फे हा विषय इथेच थांबवत आहे.

- विश्वास दांडेकर

प्रतिसाद

सत्याचा शोध हा अंशतः घटिते, तथ्ये यांच्या आधारे घेतला जातो. पण पाहणाऱ्याची, समजून घेणाऱ्याची दृष्टी व आलोक यांचाही काही भाग सत्य काय हे समजून घेण्यात असतो. जॉन बर्गर नावाच्या लेखकाच्या एका पुस्तकाचे शीर्षक Ways of Seeing असे आहे आणि ते मोठे अर्थपूर्ण आहे. श्री. दांडेकर आणि मी आमच्या पाहण्याच्या 'दृष्टी'त अंतर आहे. हे जे अंतर आहे त्याला अनेक पैलू आहेत, आणि ही गोष्टही स्वाभाविक आहे. म्हणून, त्यांचे मुद्दे खोडून काढण्याचा प्रयत्न न करता प्रतिसाद देत आहे.

१९३९ ते १९४२ या काळात, इंग्लंड मोठ्या अडचणीत आले असताना, 'शेवटचा धक्का' देणारा मोठा लढा उभारण्यासाठी दबाव येत असतानाही गांधींनी सतत नकार दिला. हा नकार देत असताना, काही विशिष्ट बाबींवरून निषेधही नोंदविला. 'वैयक्तिक सत्याग्रहा'चा लढाही दिला. जर्मनी, इटली, जपान ('अॅक्सिस पॉवर्स') यांच्या विरोधात त्यांची सहानुभूती इंग्लंड, चीन आणि हिटलरच्या टाचेखाली आलेली युरोपीय राष्ट्रे यांच्या बाजूने होती; ते तटस्थ, उदासीन नव्हते. या पार्श्वभूमीवर, १९४२ च्या मध्यावर परिस्थितीत - म्हणजेच परिस्थितीच्या गांधींच्या वाचनात - असा कोणता फरक पडला ज्यामुळे गांधींनी त्यांची भूमिका बदलली? या प्रश्नाचे उत्तर मी शोधत होतो.

युद्धातला त्यांचा पक्ष तरीही बदलला नाही. हे लक्षात घेतले तर, लढ्याचा निर्णय का घेतला, हा प्रश्न अधिकच टोकदार बनतो. दग्धभू धोरण राबवीत ब्रिटिश भारताची भूमी सोडून जाणार तेव्हा त्यांना हुसकण्याचे लक्ष्य ठेवून लढा उभारण्याचे कारण उरत नाही; लोकांची उभारी टिकविणे व हिंमत वाढविणे, जपानी सैन्य भारताला स्वतंत्र व मुक्त करण्यासाठी येत आहे या भ्रमात राहून लोकांनी त्याचे स्वागत करण्याची घातकी भूमिका घेऊ नये, आत्मनिर्भर व्हावे यासाठीच हा लढा असू शकत होता. ही गोष्ट मला स्पष्ट दिसते, या माझ्या उत्तराला गांधींच्या लेखनात पुरेसा आधार मिळतो.

युद्धाचे पारडे फिरण्याचा काळ जून ४२च्या आसपासचाच असल्याचे दांडेकरांच्या विवेचनावरून मला दिसते. माझा तर्क असा की, गांधींच्या मनाचा निर्णय ज्या महिन्यांमध्ये झाला त्या महिन्यांमध्ये (मार्च-मे १९४२) परिस्थिती दोलायमानच होती. लढ्याचा निर्णय वर्किंग कमिटीमध्ये होऊन (जून ४२) प्रत्यक्ष लढ्याच्या सुरुवातीपर्यंत (ऑगस्ट ४२) पारडे फिरले होते. याची कल्पना काही प्रमाणात वरिष्ठतम सेनाधिकाऱ्यांना जून-ऑगस्ट ४२ या काळात आली असेल, पण गांधींपर्यंत याची कल्पना येणे शक्य कोटीतली गोष्ट नव्हती. शिवाय, तोवर बाण सुटलेला होता, असेही म्हणता येईल.

हा लढा कोणत्या उद्देशाने व्हावयाचा आहे याविषयी गांधींचे लेखन पुरेसे स्पष्ट होते. त्याच वेळी, लढा उभारण्याची भूमिका गांधींनी घेतल्याचे जाहीर झाल्या क्षणापासून तोवर थोपवून धरलेल्या ब्रिटिशविरोधी भावनांना उधाण आले, आणि बहुतेकांचे 'कान बंद' झाले. 'करेंगे या मरेंगे' या निर्वाणीच्या भाषेमुळे हिंसा-अहिंसाविवेक उरला नाही. काँग्रेसवाले उतावीळही झाले. मागे वळून पाहता, ४२चा लढा हा असा लढा दिसतो ज्याची सूत्रे गांधींच्या हाती राहिली नाहीत. ते तुरुंगाबाहेर राहिले असते तरी फार काही वेगळे घडले नसते. सूत्रे निसटलेलीच राहिली असती. किंबहुना, १९४० सालानंतर काँग्रेसच्या प्रस्थापित नेतृत्वाची भूमिका व गांधीची भूमिका यातले अंतर वाढतच गेले, ही वस्तुस्थिती प्रा. निर्मलकुमार बोस यांनी निदर्शनास आणलेली आहे. बंडखोर, जहाल नव्या पिढीच्या तरुण नेत्यांच्या भूमिका तर वेगळ्या झाल्या होत्याच.

व्हाइसरॉय लिनलिथगो त्यांच्या बाजूने, मुत्सद्दीपणाचा भाग म्हणून, 'सामंजस्य व परस्परविश्वास' वरकरणी दाखवीत होते का? वरिष्ठ व वरिष्ठतम ब्रिटिश राजकारणी नेत्यांबरोबर गांधींचे दक्षिण आफ्रिकेतील त्यांच्या कार्यकालापासून संबंध आले होते. गव्हर्नर-जनरल, व्हाइसरॉय, गव्हर्नर या पदांवरील व्यक्ती अखेरीस एका उच्चतर नेतृत्वाच्या धोरणांनुसार निर्णय घेणार, वागणार याचे भान गांधींना होतेच. तरीही, यांपैकी काहींच्या बरोबर त्यांचे संबंध अधिक जवळिकीचे प्रस्थापित झाल्याचेही दिसते. लिनलिथगो यांच्या बाजूने आत्मीय संबंध होते की नाही, खात्रीपूर्वक सांगणे शक्य नाही. पण 'सामंजस्य व विश्वास' दिसतो. महायुद्धात दोस्तराष्ट्रांचा पक्ष गांधींनी घेतला आहे ही गोष्ट याला कारणीभूत होती, असे मला दिसते. गांधी केवळ धोरणीपणाने पत्रात काही लिहीत होते असे मला वाटत नाही.

लढ्याची हाक आपण कोणत्या उद्देशाने देत आहोत हे आपले सहकारी, अनुयायी व सर्वसाधारण लोक यांच्यापर्यंत पोचविण्यात गांधी अपयशी ठरले ही गोष्ट मी म्हटली आहेच. त्यांच्या भाषावापरात व संवादकौशल्यात ते कमी पडले असे नसून, इतरांच्या त्यावेळच्या मानसिकतेमध्ये व एकंदर वातावरणात या अपयशाचे कारण होते.

गांधींचा उद्देश काय होता, लढ्याने त्यांना अभिप्रेत काय होते याविषयी तर्क लढवावा लागत आहे, 'अर्थ बसवावा लागत' आहे हे मला पटत नाही. गांधींच्या लेखनामधून या गोष्टी स्पष्ट समोर येतात.

इंग्लंडमधील व भारतातील ब्रिटिश प्रशासनाची प्रतिक्रिया समजू शकते, पण म्हणून ती योग्य होती असे ठरत नाही.

१९१७ सालच्या चंपारण्यामधील लढ्यापासून सातत्याने अनुभव असा राहिला की लोकक्षोभामधून होणाऱ्या हिंसेच्या उद्रेकाचे

नियमन करण्याची, प्रसंगी लढाही मागे घेण्याची भूमिका गांधींनी पार पाडली. यामागे भूमिका हीच असे की, ब्रिटिश हे शत्रू नव्हेत; स्वातंत्र्य संपादित करावयाचे आहे तेही ब्रिटिशांच्या सहकार्याने व दोस्तीने. काँग्रेसच्या नेत्यांपैकी सर्वांची भूमिका ही नव्हती (उदा. सुभाषबाबू). एका अर्थी, गांधी हे ब्रिटिशांचे सच्चे मित्र म्हणता येतात. ४२ चा लढा कमीतकमी हिंसक व विध्वंसक व्हायचा तर त्यासाठी सर्वात जास्त मदत गांधींचीच होणार होती. लढा देण्याची गांधींची पद्धती व तंत्र यांचे वेगळेपण जवळपास पन्नास वर्षांच्या काळात ठसले होते. प्रतिपक्षीयाला आपल्या प्रत्येक चालीची, त्यामागील उदिष्टांची, तिच्या मर्यादेची स्पष्ट कल्पना देण्याविषयी गांधींचा आग्रह हा याचा एक भाग होता. “उच्च नैतिक पातळीवरून अत्यंत सर्जनशील विधायक राजकारण" म्हणत असताना हे सर्व माझ्या मनात आहे. तीव्रतम लढाही माणुसकी व बंधुभाव न सोडता, एक संवादाचाच प्रकार म्हणून चालवायचा, आणि त्यासाठी अहिंसेचे पथ्य सांभाळावयाचे, या भूमिकेचे हे वर्णन आहे. हे काहीही लक्षात न घेता, आपल्या ८ ऑगस्टच्या भाषणात, कोणती कृती करावयाची हे स्पष्ट केले जाईपर्यंत लोकांनी थांबायचे आहे, आंतरिक तयारी करावयाची आहे हे गांधींनी स्पष्ट केले असतानाही, सरकारने निर्घृणपणे दडपशाहीचा वरवंटा फिरविण्यास सुरुवात केली. सरकारचे वर्तन समजू शकते, पण अयोग्यच होते. गांधींची तीव्र प्रतिक्रिया स्वाभाविक होती. असो.

हा विषय माझ्याही बाजूने मी थांबवीत आहे.

- वसंत पळशीकर